

ÇARLIK RUSYASI HÂKİMİYETİNDEKİ AZERBAJYCAN TÜRKLERİNDE ULUS BİLİNCİNİN GELİŞMESİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Dr. Savaş AÇIKKAYA
savasacikkaya@gmail.com

Öz

Azerbaycan'da geleneksel Müslüman bir toplumdaki modern ulus kimliğine geçiş, basit olmayan; ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal etkenlerin karmaşık ilişkilerinin sonucunda ortaya çıkan bir süreçti. Bu süreç, milliyetçilik çağı olarak nitelendirilmeyi hak eden 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarındaki dünya konjonktüründen bağımsız olarak düşünülmemelidir. Kendine özgü yanları olmakla birlikte çağının eğilimleriyle koşuttu.

Rus işgali Azerbaycan'ın ekonomik olarak bölünmüş yapısına son vermiş ve ülkeyi birleşik bir pazara dönüştürmüştü. Bu gelişme ülkede kapitalist ekonomik ilişkilerin yaygınlaşması ve yerli bir burjuva sınıfının doğması sonucunu doğurdu. Burjuvaziye toplum hayatında eşlik eden bir diğer yeni sınıf aydınlardı. Bunlar Rus tipli okullarda ve üniversitelerde modern eğitim almış kimselerdi. Aydınların çabaları sayesinde dindışı Azerbaycan edebiyatının ortaya çıkmasıyla ve geleneksel dini okullardan farklı olarak modern tipli Usul-i Cedid okullarının kurulmasıyla uluslaşma süreci hızlandı. Süreç, sermaye ve entelektüelliğin bir araya gelmesinin bir sonucu olarak Azerbaycan basınının ortaya çıkmasıyla doruğa ulaşmış oldu. Basının teşekkülü, topluma modern bir ulus olmanın yaşamsal koşulu olan ortak politik algı geliştirme yeteneği sağladı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Uluslaşma, Geleneksel Müslüman Toplum, Modern Ulus-Devlet, Milli Burjuvazi, Aydınlar, Usul-i Cedid, Basın.

THE BASIC DYNAMICS OF THE NATION-BEING PROCESS AMONG AZERBAIJANIAN TURKS UNDER TSARIST RUSSIAN RULE

Abstract

Transition to the national identity from a traditional muslim community was not a simple process, but emerged as a result of a complex interactions of economic, cultural and social reasons. This transition should not be thought independently from the conjuncture of the 19th century and the early 20th century which was the age of the nationalization.

Russian invasion put an end to Azerbaijan's economically divided structure and turned it into a unified market. This development triggered the emergence of capitalist economic relations and an Azerbaijanian bourgeois class. Another new class that accompanied the bourgeoisie in the community life was the intellectuals who studied a modern education from the Russian type schools and universities. By the means of the intellectuals, the process accelerated with the establishment of the secular Azerbaijanian literature and modern type Azerbaijanian schools which differed from the traditional religious schools. Nevertheless nation-building process reached the peak when a national press emerged as a result of the meeting of capital and intellect. This led the community to develop a common political perception which has vital importance to become a modern nation.

Key Words: Azerbaijan, Nation-building Process, Traditional Muslim Community, Modern Nation-State, National Bourgeoisie, Intellectuals, New Method in Education, Press.

1. Giriş

XIX. yüzyılı şekillendiren, toplum ve siyaset hayatında derin izler bırakan üç büyük fikir akımı Liberalizm (Hürriyetçilik), Nasyonalizm (milliyetçilik) ve Sosyalizm (toplumculuk)'tu.¹ Bu üç temel akımın da kaynağını Fransız Devrimi oluşturmaktaydı. Sovyet tarihçiliği bile, bir burjuva inkılâbı olarak değerlendirmesine karşın Fransız Devrimini yüceltmekten geri durmamış ve “büyük” sıfatını Ekim Devrimi dışında yalnızca onun için kullanmıştı. Lenin, Fransız Devrimini bütün insanlığa terakki ve medeniyet bahşetmiş olan XIX. asrın belirleyicisi olarak nitelendirmişti.² Devrimle birlikte bir yönetim şekli olarak mutlakiyet ve bir sosyal yapı olarak feodalizm ölümcül bir yara almıştı, artık yaşatılmaları için ne kadar çaba harcansa da sonuç kaçınılmazdı. Tarih bir yöne doğru akmaktaydı, ileride görüleceği gibi liberalizm, nasyonalizm ve sosyalizm girdapları yüzyıllar boyu geniş coğrafyalarda büyük insan topluluklarını yönetmiş kudretli imparatorlukları, Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusya'sını bile yutacaktı. Durumu en iyi betimleyecek sözler liberal ve milliyetçi devrimlerin arifesindeki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ünlü başbakanı Metternich'e aittir. 1847 Ekiminde Viyana'daki Prusya elçisine, “*Ben eski bir doktorum. Geçici hastalıklarla öldürücü hastalıkları birbirinden ayırmasını bilirim. Fakat bu sefer, bu sonuncu hastalıkla karşı karşıyayız*” diyordu.³

Rusya henüz daha 16. yüzyılda, önce 1552'de Kazan Hanlığını sonrasında 1556'da Astrahan Hanlığını ele geçirecek yalnız Ruslardan müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp, farklı milletlere de hükmeden bir imparatorluk olma yoluna girmişti.⁴ Rusya'nın güney Kafkasya'ya sokulmaya başlaması I. Petro zamanına kadar geri gitse⁵ ve hanlıklar dönemi Çar I. Aleksandr döneminde (1801-1825) sona erse de⁶, çağdaş Azerbaycan'ın kaderini Rusya'ya bağlayan hukuki belge olan Türkmençay Antlaşması 1828 tarihtiydi. 1813 Gülistan Antlaşmasının bir devamı ve tamamlayıcısı olan bu antlaşma, Azerbaycan coğrafyası üzerinde gerçekleşen ve bizzat İran'ın başlattığı savaşta Rusya'nın İran'ı ezmesinin bir ürünüydü ve imzalandığı tarihi, Azerbaycan için bir milat kılacak kadar derin ve kalıcı sonuçlar doğurmuştu. Buna göre, Azerbaycan'ın siyasi varlığı tümüyle tasfiye edilmişti. Lenkeran ve Astara bölgesi hariç olmakla Aras Nehri'nin güneyi Fars nüfuzuna terk edilmiş, kuzey ise İrevan ve Nahçıvan da dâhil olmak üzere Rusya İmparator-

¹ Fahir.Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, II. baskı, Ankara, 1999, s. 111.

² K. Marks'a göre de Fransız İhtilali, burjuvazinin halkla ittifaka gidip monarşi, aristokrasi ve kiliseye karşı savaşmasıydı.

A. L. Naroçnitski, *Yeni Tarih* (VIII. sınıf için ders kitabı), Bakü, 1988, s. 84-86.

³ Fahir.Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 132.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, III. baskı, Ankara, 1993, s. 153.

⁵ T. Veliyev, S. Memmedov, E. Kocayev, *Azerbaycan Tarihi* (IX. sınıf için ders kitabı), Bakü, 2001, s. 47-49.

⁶ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996, s. 22, 23. Rusya'nın Azerbaycan Hanlıklarını işgal ve ilhak tarihleri: Gence Hanlığı 1804, Şirvan Hanlığı 1805, Derbend, Kuba ve Bakü Hanlıkları 1806, Taliş Hanlığı 1812, Şeki Hanlığı 1819, Şamahı Hanlığı 1820, Karabağ Hanlığı 1822, Nahçıvan Hanlığı 1825, Revan Hanlığı 1826.

luğuna bağlanmıştı. Artık Azerbaycan parçalanmış ve bu parçaların izledikleri tarihî yol bir daha keşişmemecesine ayrılmıştı.

Rusya İmparatorluğu kısa sürede Azerbaycan üzerinde sömürge idaresini tesis etti. Ancak bütün heybetli görünüşüne karşın İmparatorluk günden güne zayıflamaktaydı, bir kez bünyeye virüs girmiş bulunuyordu. Avrupa’da Bonapart Fransa’sına karşı yürütülen savaşta Almanya ve Fransa’da bulunmuş Rus subayları yaşadıkları çağın gerçekleriyle tanışmış, Rusya’nın sosyal yapısının, devlet teşkilatının ve hayat şartlarının Avrupa’nın çok gerisinde kaldığını anlamıştı. Bu kişiler Rusya’ya yeni fikirler kazanmış olarak döndüler ve doğal olarak var olan istibdat rejimi dolayısıyla yer altına indiler. Kısa bir süre içinde Çarlığı devirerek meşruti bir idare kurmayı amaçlayan devrimci örgütler oluştu.⁷ Gerçekten de Azerbaycan ancak Çarlık rejiminin içeriden yıkılması üzerine, Türkmençay Antlaşmasından tam 90 yıl sonra (1918) bir ulus-devlet olarak bağımsızlığını ilan edebildi. Başkent Bakü’nün tüm kozmopolit demografik yapısına karşın 1918’de artık bir ulus-devleti var edebilecek asgari ölçüde beşerî altyapı ülkede mevcuttu. -Umulmadık ve ironik bir şekilde- baskıcı, sömürgeci ve asimilasyoncu Çarlık yönetimi, geleneksel bir Müslüman topluluğun modern anlamda bir ulus haline gelmesine birçok yönden zemin hazırlamıştı. Bu çalışmamızda, Azerbaycan tarihinde karanlık bir devir olarak kabul edilen Çarlık Rusyası hâkimiyeti devrinin, geleneksel bir toplumun çağdaş bir millet olmaya doğru tekâmül edişinin temellerinin atıldığını bir dönem olduğunu ortaya koyacağız ve uluslaşmanın temel dinamiklerinin Azerbaycan’da nasıl tecelli ettiğini mercek altına alacağız.

2. Milli Uyanışın İktisadi Altyapısı

Rus işgali öncesi Azerbaycan’da Ortaçağa özgü feodal iktisadi ilişkiler mevcuttu. İkel şartlarda gerçekleştirilen bir tarım, kol gücüne dayanan -modern anlamda sanayi demenin mümkün olmadığı- bir sanayi ve basit takas işlemlerinden ibaret olan bir ticaret ekonomik hayatı oluşturmaktaydı. Her hanlık kendi içinde kapalı bir istihsal mahalliydi ve hanlıklar arasındaki iktisadi münasebetler oldukça sınırlıydı. Rus hâkimiyetiyle birlikte Güney Kafkasya’da çok başlılık ortadan kalktı ve bir merkeze bağlı iktisadi bir bütün vücuda geldi.⁸ Her ne kadar eski hanlıklar arasındaki gümrük duvarları vergi geliri elde etmek amacıyla Rus yönetimi tarafından 1846’ya kadar korunmuş olsa da, birçok yerel para biriminin kaldırılıp rublenin tedavüle sokulması, Rus ağırlık ve ölçü birimlerinin kabul edilmesi gibi gelişmeler bahsettiğimiz bütünlüğün oluşmasını mümkün kılan etkenler olmuşlardı.⁹ Azerbaycan dâhilindeki gümrük duvarlarının indirilmesi yerel bölünmüşlüğün ortadan

⁷ Tarihe “Dekabristler” hareketi olarak geçen ve Rusya’da ilk kez olarak rejimi hedef alan ayaklanmayla ilgili olarak bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, III. baskı, Ankara, 1993, s. 312-313, 317-319.

⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul, 1922, s.19-20.

⁹ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan (1905-1920), The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, 1985, s. 37.

kalkmasına büyük ivme katmış olmalıdır. Önce devlet köylüleri ve 1870 toprak köleliğini ilga eden fermanın sonra da bey ve ağalara bağlı köylüler vergilerini ürün olarak değil, para olarak ödemeye başladılar.¹⁰ Bunun için pazara çıkıp ürünlerini satıyor ve ürünü paraya dönüştürüyorlardı. Ayrıca Azerbaycan'ın Rusya'nın bir parçası haline gelmesiyle Rus ve Avrupa fabrikalarının ürünlerini şehirlerden köylere kadar dağıtan bir tüccar sınıfı ortaya çıkmıştı.¹¹ Bu gelişmeler ülkedeki para ekonomisinin gelişmesi sonucunu doğuruyor, kapitalist ilişkileri güçlendiriyordu. İpekçilik ve deniz nakliyatı sektörleri Azerbaycanlıların kontrolündeydi. Ayrıca daha sonra mercek altına alacağımız kültürel uyanışın en önemli siması Mirza Fethali Ahundov'un da değindiği gibi, Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğuna katılmasıyla bitmek bilmeyen savaşlar, dış müdahaleler ve hanlıklar arasındaki çekişmeler son bulmuş¹², -en azından siyasi anlamda- bir istikrar ve sakin bir ortam meydana gelmişti. Bu siyasi istikrar ortamının da ekonomik hayatın canlanmasına yol açan bir neden olduğu kabul edilebilir.

Yukarıda anılan ve ekonomik gelişmeye katalizör olma olasılığı inkâr edilemez olan gelişmelere rağmen, Azerbaycan'da kültürel ve zamanla siyasi uyanışın itici gücünü teşkil edecek milli burjuva sınıfının doğmasına neden olacak büyük ekonomik canlanma için yüzyılın ikinci yarısını, hatta son çeyreğini beklemek gerekecekti. Rusya İmparatorluğunun bir parçası olan Azerbaycan'daki gelişmeleri Rusya'dan bağımsız düşünüp yorum getirmek doğru olmaz ve konunun esasını gözden kaçırmaya yol açabilir. Onun için Azerbaycan'daki gelişmelerle imparatorluk merkezindeki yönelimler arasında ilişki kurulması son derece önemlidir. Çarlık Rusya'sının, Lenin'in "Askerî feodal emperyalizm"¹³ olarak nitelendirdiği totaliter rejimiyle, meşruti yönetime geçmiş, sanayileşmiş, girişimci bir burjuva sınıfına sahip, hatta yer yer üretim fazlası buhranları yaşayan batılı kapitalist devletlerle – en azından iktisaden- rekabet edecek hâli yoktu. Belki de Rusya'nın iç dinamiklerinin zorlamasıyla değil de bu geri kalmış durumun açıkça ortada olması sebebiyle Çarlık rejimi yüzyılın son çeyreğinde kapitalist gelişmeye imkân tanıyacak düzenlemelere gitti. Azerbaycan'da 1870 tarihli serfliği ilga eden ferman aslında feodal düzene ağır bir darbe özelliği taşıyordu.¹⁴ Ama kapitalist reformların asıl dönüm noktası 1872 tarihli kararda kendini gösterdi. Buna göre imparatorluk topraklarındaki petrol yatakları ihale usulüyle uzun vadeli kiraya verilmeye başlandı.¹⁵ Bu öyle büyük çaplı ekonomik, sosyal ve son aşamada siyasal sonuçlar doğuracak bir

¹⁰ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 36.

¹¹ Fuat Köprülü, "Azeri maddesi", *İslam Ansiklopedisi cilt II*, İstanbul, 1979, s. 144.

¹² E. N. Guliyev, *Azerbaycan Tarihi*, (7-8. sınıflar için ders kitabı), Bakü, 1973, s. 115.

¹³ Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴ Bu fermanın Rusya versiyonu olan 1861 tarihli fermanın sonra yarım asır içinde rejimin temel direği sayılan dvoryanstvo, imparatorluk içindeki ekonomik ve politik gücünü yitirdi. Bu sınıfı kurtarmak amacıyla kurulan "Dvoryan Ziraat Bankası"nın uygun şartlarda verilen kredileri dahi bir işe yaramadı ve 1916 yılında artık devlet kontrolü altında olmayan verimli toprakların 2/3'ü serbest köylülerin eline geçmiş oldu.

Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, II. baskı, Ankara, 1999, s. 67.

¹⁵ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 39.

gelişmeydi ki, -en azından Azerbaycan ölçeğinde- bir kapitalist devrim olarak kabul edilmelidir. Rusya Bakü'yü büyük yabancı sermayeye açmış¹⁶, bu sayede Azerbaycan 25 yıl içinde petrol üretiminde önce A.B.D.'nin önüne geçerek en büyük petrol üreticisi olmuş ve 1901'de bütün dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü'de üretilir hale gelmişti.¹⁷

Yabancı sermayenin girişine izin verilen 1872'den önce Bakü'deki zengin petrol yataklarının %88'i yerli halkın elinde bulunuyordu. Bu yerlerin çoğu yabancı sermayedarlar tarafından satın alınmak suretiyle Müslümanların elinden çıksa da, eski sahiplerine büyük paralar kazandırdıkları kesindir. Bununla birlikte kazancın daha büyüğü toprağını satmayıp petrol üretimi işine atılmakta idi. XX. yüzyılın başında faaliyette olan 167 petrol sanayi müessesesinden yalnızca 49'u (%29.3'ü) yerli sermayedarların elinde bulunuyordu. Üstelik üretim oranları gözden geçirildiğinde 1-10 milyon pud¹⁸ arası üretim yapan müesseselerin sadece %12.5'i Azerbaycan Türklerinin idi. 10 milyon pudan çok üretim yapanlar içinde ise yerli sermayedar bulunmuyordu.¹⁹ Aleyhlerine görünen bu tabloya rağmen, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şemsi Asadullayev gibi büyük servet sahibi olmuş yerli sermayedarlar da mevcuttu. Başlıcalarını adları geçenlerin oluşturduğu bu insanlar, Azerbaycan toplumunda "millî burjuvazi" olarak adlandırılan yeni bir sınıfın temsilcileriydi. Serbest bir pazarda güçlü rakiplerle kıyasıya rekabet hâlindeki bu yeni sınıf, doğası gereği dinamikti, gelişmeye ve yeniliğe açıktı.²⁰ Millî uyanışın kültürel temellerini incelerken göreceğimiz maarifçilikten basına, tiyatrodan hayır cemiyetlerine kadar tüm atılımların lojistiğini burjuvazinin maddi desteğiyle meseleyi sahiplenmesi oluşturmuştu. Örneğin, Hacı Zeynelabidin Tağıyev Azerbaycan'da modern anlamda ilk kız okulunun açılmasında büyük maddi katkısı olmuş (Aleksandrevski Kız Gimnaziyumu) ve ilk Azerbaycan tiyatrosunu yaptırmıştı. Rusya Türkleri arasındaki ilk gazetenin (Rusça yayınlanan *Kaspi Gazetesi*) kurucusu ve sahibiydi. Tağıyev'in kendi parasıyla yurtdışına eğitime gönderdiği Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyski, Nesib Bey Yusufbeyli, Neriman Nerimanov gibi isimlere bakınca burjuvazinin millî uyanıştaki rolünün ne kadar hayati olduğunu daha iyi anlarız.²¹ Rus idaresi değişen dünya şartlarının zorlama-

¹⁶ İsveçli meşhur Nobel kardeşlerin 1879'da Bakü'de kurduğu petrol şirketi kısa sürede dünyanın en büyük petrol şirketi haline geldi. Onları Hazar-Karadeniz Ticaret ve Endüstri Topluluğunu kuran Parisli Rothschild Ailesi izledi. 1890'larda altı İngiliz, üç Fransız, iki Alman, iki Belçika ve bir Yunan firması daha faaliyete geçti. *a.e.*, s. 39.

1898-1903 tarihleri arasında Bakü'de 60 milyon ruble sermaye ile 18 İngiliz şirketi kurulmuştu.

Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁷ *a.e.*, s. 41.

¹⁸ Pud: Eskiden Rusya'da kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Artık dolaşımda olmayan bu sözcük, yaklaşık 16.4 kilogramlık bir ağırlığı ifade etmekte kullanılırdı.

¹⁹ *a.e.*, s. 46 - 47. Bu istatistikler çeşitli kaynaklarda, hatta aynı kaynak içinde farklı yerlerde değişiklik gösteriyor. Ama hepsinin işaret ettiği ortak gerçek Azerbaycan milli burjuvazisinin toplam petrol üretimindeki payının yabancı unsurlarından oldukça az olduğu yönündedir.

²⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin, 1938, s. 29.

²¹ "Tağıyev" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Okan Yeşilot, *Tağıyev*, İstanbul, 2004.

sıyla ve tabiatıyla tamamen kendi çıkarı için kapitalist reformlara giderken farkında olmadan sömürgesi Azerbaycan'da milli uyanışın tohumlarını atmıştı.²²

3. Aydınlar Sınıfının Ortaya Çıkışı ve Milli Uyanıştaki Rolü

Kapitalist iktisadi ilişkilerin Azerbaycan toplumunda egemen olmaya başlaması²³, böyle bir toplumun yeni egemen sınıfı olarak burjuvazinin ortaya çıkışı ve nihayet bu sınıfın yerli temsilcilerinin cömertçe maarif, sanat ve basın sahalarında yatırım yapmaları yukarıda da değindiğimiz gibi milli uyanışın altyapısını teşkil eder, ancak hayati önemi haiz olmakla birlikte esas etken değildir. Müslüman cemaatten ulusal kimliğe giden yolun haritasını -yine toplum içinde yeni bir sınıf olan- "aydınlar" çizmişlerdir. Aydınlar milli uyanışın edebi ve kültürel temellerini atmışlardır.

Rus işgali öncesi eski düzende toplumun en üst tabakasını han sarayının etrafında toplanmış "havas" diyebileceğimiz bir kısım elit şair ve mütefekkirler ile ulema oluşturuyordu. Bunlardan birincisi milliyetine has değerleri ve özellikleri eserleriyle ölümsüzleştirip geliştirirken ikincisi ise din adına hüküm verme yetki-siyle yegâne meşrulaştırıcı rolünü üstlenmişti. Her iki zümre de halktan kopuktu (özellikle havas yazdığını dahi halkın anlayacağı dilde yazmıyor, Farsçayı ve ağdalı bir lisanı tercih ediyordu). XIX. yüzyılla birlikte Azerbaycan toplumunda havas ve ulemanın fonksiyonuna benzer işlevi aydınlar üstlendiler. Havas ve ulemanın toplumun en üst basamağındaki yerlerini aydınlara terk edişinin öyküsü, Azerbaycan'ın aydınlanma tarihine eşdeğerdir.

İşgal sonrası "*vaktiyle ilim, edebiyat ve sanat ocağı olan hanların sarayları dağıldığından ve yeni mülkedar zümresi gerek seviye ve seciye, gerekse salahiyet ve imkan itibariyle çok aşağı derecede bulunduğu için kültür ve fikir hayatı tamamiyle sönmüştü.*"²⁴ Bu ise eski devrin "havas" sınıfının etkinliğinin ortadan kaldırıldığı anlamına gelmekteydi. Çarlığın Ruslaştırma siyasetinin sonucu olarak eski hanlar, bey ve ağalar gibi kimselerin çocukları ya Rus askerî okullarında ya da Rus-Tatar okullarında yetiştiriliyorlardı. Rusça bilen ve Avrupai anlamda yetişmiş Azerbaycan'ın bu az sayıda erken dönem aydınına genellikle askerî ve sivil memu-

Fethali Han Hoyski ve Nesib Bey Yusufbeyli 28 Mayıs 1918'de kurulan ve 28 Nisan 1920'de 11. Kızılordu'nun işgaline kadar yaşayan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde başbakanlık, Ali Merdan Topçubaşı ise meclis başkanlığı görevlerinde bulundular. Neriman Nerimanov'a gelince, o sosyalizmi benimsedi ve Nisan 1920'de kurulan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde en üst makamda (Halk Komiserleri Sovyeti'nin Başkanı) bulunan kişi oldu. Görüldüğü gibi Tagiyev'in okuttuğu gençler, kritik dönemlerde ülkelerinin kaderlerinde rol sahibi olmuşlardı.

²² Gerçekten de Rusya'nın bu reformlardan elde ettiği menfaatin büyüklüğü tartışmasıdır. 1864'ten 1872 yılına kadar Rusya, A.B.D.'den 35 milyon ruble ödeyerek bir petrol ürünü olan gazyağı ithal etmişken, 1900 yılına gelindiğinde yılda 46 milyon rublelik petrol ihracı gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX.yy.)*, Ankara, 1966, s. 124 -125.

²³ Para, doğası gereği serbestlik ve XIX. yüzyıl kapitalist üretimi de homojen bir pazar ister, bu da askeri-feodal istibdadın millileşme lehine olacak şekilde zayıflaması sonucunu doğurur.

²⁴ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 27.

riyetlerde görev verildi.²⁵ Adından da anlaşılacağı gibi Bakü hanları soyundan bir hanzade olan Abbaskulu Ağa Bakühanov, 1826-28 Rus-İran ve 1828-29 Rus-Osmanlı savaşlarında ve barış görüşmelerinde General Paskeyeviç'in maiyetinde mütercim olarak bulunmuştu. Amcaları İran Şahı Fethali'nin sarayında vezirlik yapmış olan Mirza Kazım Bey (Hristiyanlığı kabul etmiştir, Aleksandr Kazım Bey olarak da bilinir) ise Omsk şehrindeki "Asya" Mektebine tayin edilmiş, sonraki yıllarda ise Kazan ve Petersburg Üniversitelerinde Avrupalı anlamda -Mirza Cafer Topçubaşı'ndan sonra- ilk Azerbaycanlı profesör olarak çalışmıştı. Kutkaşanlı bir asilzade olan İsmail Bey Kutkaşanlı Rus Harp Okuluna devam etmiş, Rus ordusunda çeşitli rütbelerde görev aldıktan sonra "topçu generali" rütbesine kadar yükselmişti.²⁶ Bu örnekleri arttırmak mümkündür. Azerbaycan aydınlanması halka inmekten ve pratiğe dönüşmekten henüz çok uzak olsa da, erken dönem aydınlarının bilinçlerinde gerçekleşmiş ve onlar üzerinden yeni fikirler ülkeye girmişti. Mesela Abbaskulu Ağa Bakühanov, Rusya'nın 1831'de Polonya'nın bağımsızlık hareketini kanlı bir surette bastırması sonucunda Kafkasya'ya sürgün edilen Leh devrimcileriyle ve yine sürgünde bulunan Rus devrimcileriyle tanışmış ve yakın arkadaşlık kurmuştu. Abbaskulu Ağa'nın bu insanların sahip olduğu o dönemin en ileri düşüncelerinden (milliyetçilik, liberal demokratlık) habersiz olması, ideallerini tanınamaması mümkün değildir.²⁷ Elbette yeni düşünceler ve idealler erken dönem aydınlarıyla birlikte ortadan kalkmadı, dar dahi olsa aydın bir muhit teşekkül etmişti ve onlarla temas halindeki kişiler kaçınılmaz olarak etkilenmiş olmalıdırlar. Çağdaş Azerbaycan edebiyatının kurucuları arasında en başta yer alan Mirza Fethali Ahundov'un yine erken dönem aydınlarından Mirza Şefi Vazeh'in²⁸ öğrencisi olması manidardır. Ahundov hatıralarında kendisinin eski usulde okuyarak molla olmak istediğini, ancak Mirza Şefi'nin kendisini çağdaş değerlerle tanıştırmak için fikirlerinin değişmesine sebep olduğunu belirtmiştir.²⁹

XIX. yüzyıl Avrupa'sında bilim yeni bir din, yeni bir meşrulaştırma aracı olarak benimsenmişti. Azerbaycan aydınları da -zamanın ruhuyla tamamen uyumlu bir şekilde- yeni referans değer olarak bilimi seçmişti. Statüleri tehlikeye giren -eski meşrulaştırıcılar- ulema çok geçmeden aydınların karşısına büyük bir engel ve zorlu bir rakip olarak çıktılar. Çarlık yönetimi ise bu mücadelede kontrolü altına

²⁵ Tadeusz.Swietochowski, *a.g.e.*, s. 43.

²⁶ İsmail Bey Kutkaşanlı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul, 1994, s. 44 - 49.

²⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 71.

²⁸ Mirza Şefi Vazeh (1794 – 1852) : Şair. Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ilk yarısında teşekkül etmeye başlayan aydınlar sınıfının ilk temsilcilerindendir. Klasik medrese tahsilinden gelmesine rağmen taassubu ve din adamlarını halkının geri kalmışlığının başlıca sebebi olarak görmüştür ve cehalete karşı çağdaş yöntemlerle mücadele vermeye çalışmıştır. Gence'de açmış olduğu okul, Usulu Cedid okullarının erken dönem örneklerindedir. Ayrıca eğitim dilinin Farsça olduğu bir dönemde ilk olarak anadilinde (Azerbaycan Türkçe -sinde) bir ders kitabını Rus I. Grigoryev'le birlikte hazırlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 48 -49.

²⁹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX.yy)*, Ankara, 1966, s. 104.

aldığı ve memuru haline getirdiği³⁰ (tıpkı İdil-Ural'da olduğu gibi) din adamları sınıfını desteklemişti. Bundaki amaç, batı kaynaklı bir akım olan milliyetçiliği dine zıt gören ümmetçi ulemanın eliyle uluslaşmayı engellemek olabilir. Ancak bu adım ileride ters tepecek, hasımlarının bir siyasi güç olan Rus yönetimi tarafından desteklenmeleri sonucunda aydınlar da gitgide siyasallaşacaklardı.³¹

4 . Dindışı Azerbaycan Edebiyatının Kuruluşu

Geniş halk kitleleri için “hükümet mollaları” ne kadar inandırıcılıktan uzak idiyeler Rus okullarından yetişen aydınlar da o kadar yabancı idiler. Halk, aydınları kendinden kabul etmiyor, onları “Rus balası” olarak görüyordu.³² Azerbaycan aydınlanmasının halka inmesi, tiyatro edebiyatının meydana gelmesi, basın faaliyetine geçmesi ve usul-u cedid okullarının yaygınlaşmasıyla mümkün olabilmıştır.

Mirza Fethali Ahundov yukarıda aydınlar sınıfının ortaya çıkışı konusunda verdiğimiz tanıma uygun olarak Rus okulunda okuyarak Rusça öğrenmiş ve Çarlık idaresinin hizmetinde memurluk yapmıştı. Daha sonra Fransızca da öğrenen Ahundov, hem Rus, hem de Antik Yunan ve Batı Avrupa filozoflarının eserlerini derinden inceleme fırsatı bulmuştu. Eserleri birçok doğu ve batı dillerine çevrilen, piyesleri Rusya ve Avrupa’da sahneye konan, özetle Azerbaycan sınırlarına sığmayan bir aydın olan Mirza Fethali Ahundov, içinden çıktığı halkın geri kalmışlığını ve cehaletini görmüş, ve bunun sorumlusunun öğrenilmesindeki zorluktan dolayı Arap alfabesi olduğu sonucuna varmıştı.³³ Ahundov’un gerçekten şaşırtıcı bir kişilik olduğuna delil teşkil eden girişimi İstanbul ve Tahran’a alfabe ıslahatı teklifiyle ziyarette bulunmasıdır. Bu girişimini kendi hatıratında şöyle kaydetmişti:

*“1856. miladi yılda ben Müslüman alfabesinin ıslahı fikrine düştüm. Bunun için İstanbul ve Tahran’a gitmek lazım geldi. Birçok müzakereler ettik. Heyhat, Müslüman riiesası alfabelerini değiştirecek gibi değiller! Hâlbuki bu, her şeyden daha vacib ve daha mukaddemdir.”*³⁴

Ahundov, Türkiye’deki alfabe devriminden yetmiş yılı aşkın bir süre önce Latin harflerinin kabulünü savunmuş ve ilk tiyatro eserini Türkiye’deki Avrupai anlamda ilk Türk tiyatro eseri olan Şinasi’nin “Şair Evlenmesi”nden dokuz yıl önce, 1850’de yazmıştı.

³⁰ Halk bu din adamlarına “defter mollası” diyordu. Rus yönetimi, tayin ettiği imamlara nikah, talak, teveddülât ve vefayat vakalarını kayd ve tespit etmek üzere divani defterler vermişti. Defter mollası adı buradan gelmektedir. Mehmet Emin Resulzade, *a.g.e.*, s. 14.

³¹ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 29.

³² Mehmet Emin Resulzade, *a.g.e.*, s. 14.

³³ Mirza Fethali Ahundov’un fikirleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 66 – 68, 73 – 75.

³⁴ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 31.

Mirza Fethali'nin kurucusu olduğu yeni Azerbaycan edebiyatı (nesir) "realizm" cereyanının etkisinden şekillendi.³⁵ Piyeslerde ve romanlarda konular gerçek hayattan alınıyor, toplumun aksayan yönleri işleniyor ve yenileşmenin önündeki engellerin üzerine gidiliyordu. Mirza Fethali ve onun takipçileri (Necip Bey Vezirli, Haşım Bey Vezirli, Abdürrahim Bey Hakverdi, Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov, Süleyman Bey Ahundzade vb.) tiyatroyu idealist amaçlara hizmet ettirmiş³⁶, "sanat sanat içindir" anlayışıyla değil, "sanat toplum içindir" anlayışıyla hareket etmiş ve mesajın yerine ulaşması için eserlerinde sade bir halk dili kullanmışlardı. İşte bu yönleriyle XIX. yüzyıl Azerbaycan aydınlanmasının temsilcileri eski devirdeki muadilleri olan han saraylarındaki şair ve mütefekkirlerden ayrılırlar. Onların hedef kitleleri zevk erbabı elit bir tabaka değil, bizzat halktı.

5. Eğitimde Usul-i Cedid Hareketi

Azerbaycan'da ulus bilincinin gelişmesinin saç ayaklarından bir diğerini hiç kuşkusuz yeni usulde maarifçilik hareketi olan "Usul-i Cedid" oluşturur. Azerbaycan'da "aydın" teriminin kapsamı içine girebilmek için "Avrupai tarzda öğretim görmüş" olma bir tür ön koşuldur. Yani eski usulün takipçisi geleneksel mekteplerden yetişenler bu kapsama dâhil edilmezler.³⁷ Kafkasya'daki ilk Rus okulu - sadece asilzadelere yönelik olarak- 1802 yılında Tiflis'te açılmıştı. Bu okulda 1819'dan itibaren dil dersi olarak Rusça ve Gürcüce ile birlikte Tatarca da okutulmaya başlandı.³⁸ Bu ve benzeri okulların amacı yerli halktan Rusya'ya sadık, Rusça bilen memurların yetiştirilmesi idi. Ayrıca tüm XIX. yüzyılı kapsar bir şekilde değerlendirirsek, eğitimde -kuşkusuz Rusçaya öncelik verilmekle birlikte- Azerbaycan Türkçesine dönük müsamahalı yaklaşımı Rus yönetiminin Farsçaya ve İran nüfuzuna karşı bir tutumu olarak görmek uygun olur.³⁹ Farsça, Rus işgali öncesi Azerbaycan'da kullanılan resmi dil idi ve Farsça sayesinde İran sadece kendi kontrolü altındaki Güney Azerbaycan'a değil, kültür üzerinden dolaylı olarak Kuzey Azerbaycan'a da etki edebiliyordu.⁴⁰ Farsçaya karşı halkın anadilinin himaye edil-

³⁵ *Azerbaycan Tarihi*, (X. sınıf için ders kitabı), Bakü, 2001, s. 230.

³⁶ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s.145.

³⁷ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 42.

³⁸ O devirde Azeri Türkçesini Ruslar "Tatarca" diye adlandırıyorlardı. Zaten umumiyetle imparatorluk içindeki Türk soylu halklara "Tatar" denirdi. Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 36.

³⁹ Duma zabıtlarında 1873 tarihli Kafkasya kanunlarınca milli ve mahalli dillerin lise ve realni mekteplerinde, 1879 tarihli kanunla da belediyece idare edilen şehir mekteplerinde okutulması resmen kabul edildiği halde, Rus memurlar tarafından hafife alınarak layikiyle tatbik edilmediğine dair kayıt vardır. Bkz. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 18, Nisan 1964, s. 135.

Ancak kanunlardaki hükümlerden de anlaşılacağı gibi Azerbaycan Türkçesi okutulmasının engellenmesi bir devlet politikası olmayıp Rus memurlarca münferiden uygulanmış olmalıdır.

⁴⁰ Mirza Fethali Ahundov'un bile adının tarihe geçmesini sağlayan nesir eserlerinde Azerbaycan Türkçesini kullanırken şiirlerini eski usule uyarak Farsça yazdığı düşünülürse, Farsçanın yeri ve önemi daha iyi anlaşılabilir.

mesi siyaseti Rusya için sıra dışı kabul edilmemelidir.⁴¹ Mehmet Emin Resulzade aynı uygulamanın Finlandiya’da da hayata geçirildiğini vurgular. Buna göre Fin münevverleri Finceyi köylü dili görerek terk etmiş ve İsveççeyi kendilerine maletmişler, bu şekilde İsveç’in kültür dairesine girmişlerdi. Rusya, Finlandiya’yi işgal edince, Finleri İsveçlilerden koparmak amacıyla Fincenin edebi bir lisan olarak İsveççenin yerini alması için destek olmuştu.⁴² Nitekim Azerbaycan’da da XX. yüzyıla girerken artık Farsça eski etkinliğini büyük ölçüde yitirmişti. Zaten Rus Azerbaycan’ının XIX. yüzyıl boyunca kültürel gelişiminin en açık göstergesi asırlarca tesirinde kaldığı İran nüfuzunu yenmesi olmuştur.⁴³

Azerbaycan’da Rus okulları 1830’lardan itibaren yaygınlaşmaya başlamış, ancak Ruslaştırma siyasetinin farkında olan Müslüman halk genel itibarıyla bu okullara çocuklarını yollamaktan çekinmişti. Bununla birlikte zaten Çarlık İmparatorluğunun ihtiyacı olan yerli memurları yetiştirmek ve Ruslaşmış bir egemen sınıf oluşturmak dışında sömürgesi olan halkları eğitmek gibi bir politikası zaten olmamıştır. Nitekim Duma’nın 12.07.1906 tarihli oturumunda Kuzey Kafkasyalı Müslüman mebuslardan Elderhan Bey, Rus siyasetinin cehalet yayımı yanında yer aldığı “*Ellî yıldan bu yana (yani Şeyh Şamil önderliğindeki direnişin Rusya tarafından yenilgiye uğratılması ile Kuzey Kafkasya’nın Rusya’ya bağlanmasının tarihi olan 1859’dan itibaren ele alıyor) Kuzey Kafkasya’nın yarım milyonluk halkına topu topu iki ilk mektep açıldığını*” beyan etmişti.⁴⁴ Güney Kafkasya’da da durum farklı değildi. Hal böyle olunca da Kafkasya’da 3000 Rus’a bir, 4800 Gürcüye bir ve 5400 Ermeni’ye bir okul düşerken 17300 Azerbaycan Türküne bir okul düşmekteydi.⁴⁵ Bir taraftan eskimiş ve çağa uygun nitelikli insan yetiştirme özelliğini yitirmiş eski usul mektepler, diğer yanda ise sömürge halkları içinde cehaletin sürmesi çıkarlarına uygun düşen ve açtığı az sayıda çağdaş okulda da Ruslaştırma siyasetini hayata geçirmeye çalışan Çarlık idaresi arasında durumdan vazife çıkaran bir kısım aydınlar yeni bir yol takip ettiler. Buna göre öğrencilere içerik olarak Kuran okumanın ve bazı dini bilgilerin öğretilmesinin yanı sıra, tarih, coğrafya, matematik ve tabiat bilimleri dersleri de verilmeliydi. Fakat en önemli değişiklik derslerin anadilde öğretilmesinin esas alınmasıydı. Anadilde eğitimin yanında yine eskiden olduğu gibi Farsça ve bir diğer yenilik olarak Rusça da öğretililecekti. Ayrıca öğrencilere semeresiz bir yöntem olan harf-hece usulünden değil, yeni ses (fonetik) usulünden yararlanılarak okuma öğretililecekti.⁴⁶ Bu yeni maarifçilik anlayışına *Usul-i Cedid* denmişti. Gerçi devlet bütçesinden pay almayan özel okul statüsündeki usul-ü cedid okullarının fikir planında temeli Abbaskulu Ağa Bakühanov’a kadar geri gitse ve Mirza Şefi Vazeh tarafından Gence’de bu nitelikte bir okul

⁴¹ Azerbaycan Türkçesinde ilk ders kitabı Mirza Şefi Vazeh ile bir Rus muallim olan İ. Grigoryev tarafından hazırlanmış (1855) ve mekteplerde okutulmuştur. Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 48.

⁴² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri (XIX.yy)*, Ankara, 1966, s. 151.

⁴³ S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkizm&Islam in Russia*, Massachusetts, 1966, s. 94.

⁴⁴ Ahmet Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 135.

⁴⁵ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 59.

⁴⁶ *Azerbaycan Tarihi* (X. sınıf için ders kitabı), Bakü, 2001, s. 217.

açılmış olsa da, nasıl Mirza Fethali Ahundov'u çağdaş Azerbaycan edebiyatının kurucusu olarak biliyorsak, çağdaş Azerbaycan maarifçiliğinin kurucusu olarak da Hasan Melikzade Zerdabi'yi⁴⁷ kabul etmemiz uygun olur. Hasan Melikzade de Rus okullarından yetişmiş ve buna ek olarak yüksek öğretimini Moskova Üniversitesi'nde tamamlamıştı. Zerdab'lı toprak sahibi bir beyin oğlu olan Hasan Bey'nin sonraki yıllarda köylülerin uğradığı haksızlıklara karşı verdiği müthiş mücadeleyi göz önüne alınca, eğitim için Rusya'da bulunduğu yıllarda rejim aleyhtarı fikir hareketleriyle tanıştığını ve özellikle *Narodniçevstvo*⁴⁸ akımından etkilenmiş olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Zerdabi büyük olasılıkla eğitimin içeriğinin yanında yöntemiyle de ilgilenen Rusya Türklerinin en önemli aydınıdır. Gazetesi *Ekinci*'nin 1875 tarihli altıncı sayısında "*tahsil için gereken ilme 'pedagoji' denir*" diye yazdığı⁴⁹, Rusya Türklüğü içinde usul-i cedit hareketinin öncüsü kabul edilen Gaspıralı İsmail Bey'in henüz *Tercüman* Gazetesini çıkarmasına sekiz, Bahçesaray'da usul-u cedit okulunu açmasına ise dokuz yıl vardı. Pedagoji bilimine parmak basarak eğitimin bir ihtisas işi olduğuna, mollalar eliyle değil, ihtisas sahibi muallimlerce yürütülmesi gerektiğine atıf yapmış olduğunu anlıyoruz.

Zerdabi hayatını eğitimi bir aydın kesimin ortaya çıkmasına adanmıştı. Halka "*pal paltarını sat, oğlunu okut*" diye öğüt veriyor⁵⁰, yoksul öğrencilere sahip çıkmak için hayır cemiyetleri kuruyor, ama belli bir zaman kendine yardım eden birilerini bulamıyordu. Toplumun eğitime karşı bu duyarsızlığı onu yaralıyor ve "*Bir tane Karabağ emekçisi sucu Karabet'in (Ermeni) millet gayreti bütün Karabağ beylerinde yoktur. Karabet eşek sırtında su taşıyarak bin ruble toplamış ve bunu Ermeni Cemiyet-i Hayriyesinin reisi Rustamyan'a mektep şakirtlerine sarf olunmak için vermiştir*" dedirtiyordu.⁵¹ Ama onun maarif ıslahı mücadelesi asla sonuçsuz kalmamıştı. Gazetesi *Ekinci*'nin yazarlarından olan ve Azerbaycan'ın XIX. yüzyıldaki en büyük şairi kabule edilen Seyid Azim Şirvani Şirvan'da Türkçe, Farsça ve Rusça okutulan bir usul-u cedit mektebi açmıştı. Bu okuldan yetişenler arasında meşhur düşünür ve mizah şairi Sabir de bulunmaktaydı.⁵² Bir zamanlar sucu Ermeni Karabet'in kendi hayır cemiyetlerine, öğrencilere sarf olunmak üzere verdiği para yardımı kadar dahi Müslüman zenginlerinden yardım alamayan Hasan Bey, yüzyılın sonuna doğru muazzam servet sahibi Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in tam desteğine mahzar olabilmişti. Hanife Hanım'ın müdireliğini yaptığı ve tüzüğü-

⁴⁷ Hasan Melikzade Zerdabi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri* (XIX.yy), Ankara, 1966, s. 132 - 148.

⁴⁸ "Narodniçevstvo" halkçılık anlamına gelir ve taraftarlarına "Narodnik" denir.

⁴⁹ Ahmet Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 131.

⁵⁰ "Neyin varsa her şeyini sat, öğretim masraflarını karşıla, ama illa da çocuğunu okut" anlamına gelir. Bu öğüdü vererek ikna ettiği demircinin oğlu okumuş ve Bakü'nün tanınmış doktorlarından biri olmuştur.

Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 135.

⁵¹ Taha Akyol, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, II.bsk., İstanbul, 1994, s. 199.

⁵² Ahmet Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 131.

nü bizzat Zerdabi'nin kendisinin hazırladığı⁵³ Bakü'deki Azerbaycan'ın ilk kız mektebi Tagıyev'in parasıyla açılmıştı.⁵⁴

Hasan Melikzade Zerdabi yalnızca yeni usul okulların açılması meselesiyle ilgilenmemiş, ayrıca Azerbaycanlı çocukların Rus okullarına yollanması için de çaba göstermişti. Zaten kendisi Bakü Gimnazyumu'nun tabiat muallimiydi.⁵⁵ Asrın sonlarına doğru artık Azerbaycan toplumu içinde Rusça öğrenmenin zaruriliğinin kesin olarak anlaşılmasında ve halkın çocuklarını tereddütsüz bir şekilde Rus okullarına yollamasında⁵⁶ Zerdabi'nin rolü olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Ancak Zerdabi'nin Rus okullarına davetinden onun bir Rus kültürü (ya da Avrupa kültürü) hayranı ve yayıcısı olduğu sonucuna ulaşmak büyük bir yanılğı olur. Çağdaş Azerbaycan şirinin en büyük temsilcisi Bahtiyar Vahabzade, Mirza Fethali'yi "Avrupacı modernist" olarak görürken Hasan Melikzade'yi "modern bir kafa ile Türk'ün değerlerine yönelmiş biri" olarak değerlendirmektedir.⁵⁷ Nitekim Zerdabi'nin, Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman Gazetesi*'ni her fırsattan yararlanarak yaymaya çalıştığını bilmekteyiz.

1880'lerden itibaren Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Seyid Azim Şirvani, Habip Bey Mahmutbeyli, Beşir Bey Efendizade, Sıtkı Seferov, Sultan Mecidbanizade gibi maarifçiler tarafından usul-i cedid okulları açılmaya başlandı. Yine aynı yıllarda (ilki 1885'de Bakü'de olmak üzere) resmi *Rusko-Tatarskaya şkolalar*, yani Rus-Tatar okulları devlet tarafından açılıyor, Rusça ve Azerbaycan Türkçesi ile tedrisat yapan bu okullarda Gori Seminaryası'ndan (öğretmen okulu) yetişen ünlü Azerbaycan edebiyatı tarihçisi Feridun Bey Köçerli gibi Azerbaycanlılar da öğretmenlik yapıyorlardı.⁵⁸ Zaten yüzyılın sonlarına doğru aydınlar sınıfı mensuplarının büyük çoğunluğu bu öğretmenler oluşturmaktaydılar.⁵⁹

Halkın eğitilmesi ve aydınlatılması mücadelesinde okuma odaları ve kütüphaneler kurulması değinmeden geçmenin büyük haksızlık olacağı çok dikkat çekici bir girişimdir. Gori Muallimler Seminaryası'ndan mezun Neriman Nerimanov'un çabalarıyla ilki 1894 yılında açılan bu müesseseler için *Murç* adlı Ermeni dergisi "*Ermeni kütüphanelerinden hiçbirisi bu kütüphaneler kadar okuyucuya malik değildir*" der.⁶⁰ Gerçekten de halk "Neriman Kırathanesi" adını verdiği bu kütüphane ve okuma odalarına büyük rağbet göstermiş, ancak Çarlık yönetimi bunların zararlı faaliyetler içinde olduğunu ileri sürerek kapatmıştı.⁶¹

⁵³ Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 146.

⁵⁴ Ahmet Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 134.

⁵⁵ Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 134.

⁵⁶ Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁷ Taha Akyol, *a.g.e.*, s. 196.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Caferoğlu, *a.g.m.*, s. 132-134.

⁵⁹ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s. 43.

⁶⁰ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 60.

⁶¹ E. N. Guliyev, *a.g.e.*, s. 164.

"Kütüphaneler ve okuma odaları için Çarlık Hükümeti tarafından yasak edilen yayınlar Kalkuta, Kahire, Bombay, İstanbul ve başka yerlerden dolaylı yollarla getirilebiliyordu. Bazı mollalar geri-

6. Milli Basının Teşekkülü

Azerbaycan halkının Müslüman cemaatten ulusal kimliğe geçişi ve Azerbaycan aydınlanmasının siyasal bir nitelik kazanması yolunda basının faaliyete geçmesi çok önemli bir kilometre taşı olmuştur. Mehmet Emin Resulzade'nin tabiriyle “Gazetelerin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur. Bu rolünü onlar Rusya Türklüğü için dahi ifa ediyorlardı.”⁶² Bunu şu şekilde açıklamak uygun olur: Dili, tarihi, vatani, gelenek-görenekleri, dini...vb bir olan insanlar bir milliyet teşkil ederler. Ancak bu özden, modern anlamda bir “millet” ortaya çıkması ortak bir şuur ve iradenin tesisine bağlıdır.⁶³ Yani bir diğer deyişle millet, bir olay ya da durum karşısında ortak bir refleks gösterebilen insanlar topluluğudur. Ortak bir refleksin de ön şartı elbette eşzamanlı bir duyuştur. İşte basın, farklı bölgelerde dahi yaşasalar çok sayıda insanın aynı anda bir olaydan ya da ortaya çıkan bir durumdan haberdar olmasını sağlayabilir ve bunun da ötesinde sorumluluk sahibi bir basın aynı anda binlerce insanın aynı şekilde düşünmesi ve tepki göstermesi için yönlendirme yapılabilir, yani kamuoyu oluşturabilir.⁶⁴ Ne yazık ki, Rusya Müslümanları XIX. asrın son çeyreğine kadar gerek Çarlık istibdadı nedeniyle gerekse idealist aydın azlığı nedeniyle bu benzersiz imkândan yararlanamadılar.

Rusya İmparatorluğunun sömürgesi durumundaki ülkelerde devlet eliyle gerek Rusça, gerekse yerel dillerde gazetelerin neşri asrın ilk çeyreğine kadar uzanır. Daha 1823 yılında Tiflis'te *Tifliski Vedomosti* (Tiflis Haberleri) adıyla Rusça bir gazete çıkmaya başlamıştı. 1832'den itibaren Azerbaycan Türkçesinde de nüshaları yayınlanan bu gazete gibi 1832-1864 yılları arasında yine Rusça olarak çıkan *Zakavkaski Vestnik* (Kaskas-ötesi Haberleri) gazetesinin de 1845'den itibaren Azerbaycan Türkçesinde nüshaları yayınlanmıştı.⁶⁵ Ancak bunların hepsi resmi gazeteler olup, resmi haberler, ilanlar, vergi kanunları...vb ile ilgili konularda muhataplarını bilgilendirmek ve içeriklerinden de anlaşılacağı gibi devlet işlerini

ci ve mutaassıp çevrelerden çekinerek kütüphaneye girmekten çekiniyor, bunun yerine çeşitli yayınları evlerine götürerek okuyorlardı. Böylelikle elden ele dolaşan gazete ve dergiler eskiyor ve yırtılıyordu.” Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 60.

⁶² Mehmet Emin Resulzade, *a.g.e.*, s. 22.

⁶³ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 34.

Modern anlamdaki milleti meydana getiren etkenler kabaca üç kategoride değerlendirilebilirler. Her şeyden önce millet olmanın altyapısı olarak niteleyebileceğimiz, yeter-şart olmasa da bir gerek-şart olarak karşımıza çıkan ırk birliği, yurt birliği gibi objektif ya da doğal etkenler karşımıza çıkar. Bunu dilde, tarihte, sanatta, terbiyede, idealde birlik gibi subjektif, diğer bir deyişle manevi etkenler izler. Bunları tamamlayan ise bağımsız bir devlet halinde teşkilatlanma ve ortak maddi menfaatlere bağlanma gibi hukuki, siyasi ve iktisadi etkenlerdir. Bkz. Mustafa Keskin, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara, 1999, s. 3.

⁶⁴ Basının da altyapıya ihtiyacı olduğunu gözden çıkarılmamalıdır. Örneğin kısa bir sürede binlerde baskı yapabilen matbaalar ya da basılanların ülkenin değişik yerlerine hızla ulaşmasına olanak tanıyan yollar ve demiryolları olmasa, ortak bir iradenin altyapısını oluşturan eşzamanlı bilgilendirme de mümkün olmazdı. “Ziya Gökalp de sosyolog Tard'a dayanarak milliyetçilikle matbaa arasındaki münasebeti vurgulamıştı.”

Taha Akyol, *a.g.e.*, s. 199.

⁶⁵ Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 89.

(müstemelececilik siyasetini) daha rahat ve etkin bir şekilde yürütmek amacıyla neşredilmişlerdi. Bunların Azerbaycan Türkçesinde neşredilen nüshalarının dahi herhangi bir milli yönünün olmadığı ve milli basın kapsamına dâhil edilemeyeceği tartışmasızdır. Yine 1870 yılında Taşkent'te çıkmaya başlayan *Türkistan Vilayeti-nin Gazeti* de Rus Genel Valisinin emriyle hayat bulmuş olması uzun süre valilik memurlarınca ve misyonerler tarafından çıkarılması nedeniyle Rusya Müslümanları içindeki ilk gazete olma onurunu taşımaz.⁶⁶ Bu şeref yalnızca Azerbaycan'da değil, tüm Rusya Türklüğü içinde Türkçe olarak basılan ilk müstakil gazete olan *Ekinci*'ye aittir. Hasan Melikzade Zerdabi 22 Temmuz 1875'de *Ekinci*'yi neşir hayatına sokmuş ve bu başarısıyla Azerbaycan Matbuatının kurucusu unvanına sahip olmuştur. Günümüzde her yıl 22 Temmuz Azerbaycan'da "Matbuat Bayramı" olarak resmen kutlanan bir gündür.

Ekinci bir kişinin olağanüstü gayretleri sonucunda gün yüzü görmüş olsa da, Azerbaycan aydınlanmasına sağladığı katkıda gazeteye yazı ve şiirlerini gönderen Seyit Azim Şirvani⁶⁷, Necef Bey Vezirli⁶⁸, Mirza Fethali Ahundov, Hacı Muhammed Sadık, Asker Aga Korani, Alizade Şirvani, Mahbus Derbendi gibi aydınların da payları büyüktü.⁶⁹ Gazete adeta aydınları bir araya getiren bir forum niteliğindedir. Hâlbuki erken dönem fikir öncüleri dağınık bir haldeydiler ve birbirlerinden kopuk faaliyet gösteriyorlardı. *Ekinci*'yle birlikte milli basının faaliyete geçmesi ikinci nesil aydınlar arasında organik bir bağ kurmuş ve erken dönem aydınlarından farklı olarak bir tür organize hareket imkânı ortaya çıkarmıştı. Tam anlamıyla bir aydınlar sınıfının, basın hayatının başlamasıyla teşekkül ettiğini söylemek gerçekçi bir yaklaşım olur.

Rus İdaresi *Ekinci*'nin yayımlanmasına dönemin Bakü Valisi Strosilinski'nin sansür vazifesini bizzat kendi üzerine alması sayesinde izin vermişti.⁷⁰ Ancak Ruslar başından beri şüpheyle baktıkları *Ekinci*'yi Osmanlı-Rus Harbi devam ederken bir bahaneyle kapattılar (1877). 1879 yılında Tiflis'te *Ziya* Gazetesini neşretmeye başlamalarıyla milli matbuat bayrağı Zerdabi'den Said ve Celal Ünsizade kardeşlere geçti. Bir yıl sonra *Ziya*'yı Said Ünsizade'nin neşrettiği *Ziya-yı Kafkasiye* izledi. Bu iki gazete yayımcılarına ve yayım politikalarına bakıldığın-

⁶⁶ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁷ Seyit Azim Şirvani (1835 – 1888) : XIX. yüzyılın en büyük Azerbaycanlı şairidir. Ayrıca Azerbaycan aydınlanmasının en önemli simalarından biridir. Maarifçilik yanı ağır basar. Muallimliğini yaparak yetiştirdiği birçok ünlü isim arasında Sabir de vardır. Bir Usul-u Cedidi okulu da açmış olan Şirvani, maarifçi, ilerici ve inkılapçı fikirlerini başta *Ekinci* olmak üzere, *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiye*, *Keşkiil* vb. devrin en önde gelen gazete ve mecmualarında şiirleri ve yazılarıyla yaymaya çalışmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 55 – 58.

⁶⁸ Necef Bey Vezirli (1854 -1926) : Mirza Fethali Ahundov'dan sonra en önemli ikinci tiyatro yazarı olarak görülür. Ahundov'un açtığı realizm yolunda yürümüş ve özellikle zengin kesimin kendi milletine yabancılaşmasını, sorumsuzluğunu ve yaşadığı ahlaki buhranı ele almıştır. Azerbaycan'daki ilk trajedi yazarıdır.

Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 60.

⁶⁹ Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 90.

⁷⁰ İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, İstanbul, 1989, s. 57.

da birbirinden farksızdı. Ünsizade kardeşlerin gazetelerinin ilgi çekici yönü - sansürün izin verdiği ölçüde- çağdaş İslami düşünce ve hareketin Azerbaycan'daki sesi olmalarıdır (Zaten Ünsizade kardeşler daha sonra Sultan II. Abdülhamid'in Panislamizm akımını yaydıkları gerekçesiyle Rus yönetiminin takibatına maruz kalmışlar ve sonunda çareyi Türkiye'ye iltica etmekte bulmuşlardı). *Ziya-yı Kafkasiye* 1884'de kapandı, ancak bu kez de Celal Ünsizade sahneye çıktı ve 1883 yılında itibaren 1891'e kadar yayın hayatında kalacak olan *Keşkül*'ü neşretmeye başladı. İlk 19 sayısı dergi, sonraki 567 sayısı haftalık gazete şeklinde çıkan *Keşkül* daha ziyade bir edebî gazete olma özelliği gösterse de, Azerbaycan'da ilk defa "millet" kavramının siyasi ve kültürel anlamda kullanıldığı, milletin ve dinin ayrı şeyler olduğunun vurgulandığı gazete olması yönüyle çok önemliydi.⁷¹ *Keşkül*'ün kendinden önceki yayın organlarından bir diğer farkı, Rusya Türklüğünün Azerbaycanlılar haricindeki diğer boylarının aydınlarının da yazılarıyla katkıda bulunmasıydı. Bu özelliğiyle İslam Dünyasının ilk ortak yayın organı olarak telaffuz edilebilmektedir.⁷²

Keşkül'ün Rus yönetimi tarafından kapatıldığı 1891 yılından Muhammed Şahtahinski'nin *Şark-ı Rus* gazetesini çıkarmaya başladığı 1903 yılına kadar geçen yıllar boyunca Azerbaycan aydınlanmasını temsilen sadece Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in sahibi olduğu *Kaspi* sesini duyurdu. Müstakil Azerbaycan matbuatının en uzun soluklu (1870-1918) ve Rusya Türklüğünün en itibarlı gazetelerinden biri olan *Kaspi*'nin eksikliği anadilde değil de Rusça olarak yayın yapmasıydı. - Özellikle 1895'de redaktörlüğüne Ali Merdan Topçubaşı'nın getirilmesinden sonra- *Kaspi*'nin millî basın kapsamında olduğu kesindir ve 1918 Mart hadiselerinde Bakü'de Ermeni alayları tarafından hedef seçilerek matbaasının yakılması bunun en büyük delilidir.⁷³

7. Uluslaşmanın Sosyo-Psikolojik Altyapısı

Azerbaycan Türklerinde ulus bilincinin gelişmesinin temel dinamikleri olarak saptadığımız maddeleri pekiştiren ve bütünleyen, hatta uluslaşmanın en derindeki dayanakları olarak kabul edilebilecek iki toplumsal neden vardı. Öncelikle Çarlık Rusya'sının verimli topraklara Ermeni ve Rus göçmenleri yerleştirmesinden okullardaki Ruslaştırma siyasetine, toplanan ağır vergilerden basına uygulanan sansüre kadar her hareketi, köylüsünden aydınına kadar Azerbaycan toplumunun her katmanında gizli ya da açık tepkiye yol açmıştı. Haksızlıklara karşı duyulan bu tepki, Rus karşıtı hisler için tükenmez bir kaynak oluşturmuş ve Çarlığın Ruslaştırma siyasetinin -Ruslaşması en muhtemel zümre olan- Rus okullarından ve Rusya'daki üniversitelerden yetişen aydın kesim üzerinde dahi büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştı. Egemen yabancıya karşı gelişen bu farklı olma tepkisi çağın icabına uygun olarak *uluslaşma* sonucunu doğurdu. -Oldukça para-

⁷¹ Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁷² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1966, s. 326.

⁷³ İbrahim Yüksel, *a.g.e.*, s. 95.

doksal olmakla birlikte- Azerbaycan halkının üst kimliğinin Müslüman bir cemaatten bir millet haline dönüşmesinde başrolü Rus işgali, baskısı ve sömürü düzeni oynamıştı.

Uluslaşmanın ikinci toplumsal dinamiğini “sekülerleşme” oluşturmuştu ki, bu da Rus işgaliyle birlikte toplum bünyesine girmişti. Müslümanlık her ne kadar Ruslaştırma siyasetinin önündeki en büyük engel olsa da, aynı zamanda Rusya Müslümanları arasında milli düşüncüyü formüle etmekte zorluklar çıkaran bir etken olmuştu.⁷⁴ Hâlbuki Rus eğitim sisteminden geçerek dış dünya ve fikir hareketleriyle tanışan aydınlar, toplum hayatına ve kimlik meselesine din dışı yorumlar getirebilmişlerdi. Özellikle 1870’lerden sonra ortaya çıkan ve çoğunluğu Sünni olan ikinci nesil aydınlar⁷⁵, Sünni olmalarından dolayı İran’a değil de doğal olarak Türkiye’ye yakın durmuşlar, bu da halk içinde Türklük bağlamında milli bir uyanışı körüklemişti. Aksi takdirde Rus işgal, baskı ve sömürüsüne karşı duyulan tepki uluslaşma yerine Kuzey Kafkasya’daki “Müridizm”⁷⁶ hareketine benzer reaksiyoner İslami bir kimlikle de ortaya çıkabilirdi.

8. Sonuç

Toplumların ulus bilincinin gelişmesi tarihsel bir süreç olup, belli bir zaman diliminde ve belli koşullar altında gerçekleşmişti. Sözelimi Bulgar adı milattan önce 5. yüzyıla ait Bizans kaynaklarında geçmektedir, demek ki o tarihte de Bulgarlar vardı ama Bulgar milleti (ulusu) yoktu, Bulgar milleti 19. yüzyılda ortaya çıktı. Aynı şekilde kuşaklardır Azerbaycan’da yaşayan, kendilerini çevrelerindeki diğer toplumlardan farklı ve biricik kılan özellikleriyle Türk soylu bir halk mevcuttu, ancak bu halk modern anlamda bir milleti oluşturacak -deyim yerindeyse- bir hammaddeydi ve işlenmesi gerekiyordu. -Rus emperyalizmini aklamak bağlamında anlaşılmasını koşuluyla- Azerbaycan’daki Rus hâkimiyetinin bu ülkeyi modern tarihin akışına dâhil eden koşulları yarattığını kabul etmek gerekir. Azerbaycan şayet Rus işgali öncesindeki ekonomik ve sosyal yapısıyla devam etseydi, uluslaşmanın temel dinamiklerinin ortaya çıkışı çok daha uzun bir sürede gerçekleşebilirdi diye tahmin yürütmek yanlış olmaz. Rus hâkimiyeti ülkenin ekonomik olarak bölünmüş yapısına son vermiş ve ülkeyi birleşik bir pazara dönüştürmüştü. Milletlerin ortaya çıkmasıyla kapitalizmin gelişmesi arasında doğrudan bir koşutluk söz konusuydu ve tüm ülke ölçeğinde birleşik bir pazarın teşekkülü, kapitalist ekonomik ilişkilerin yaygınlaşması ve yerli bir burjuva sınıfının doğması için elverişli

⁷⁴ S. A. Zenkovsky, *a.g.e.*, s.270, 282.

⁷⁵ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.46.

⁷⁶ Müridizm: 19. Yüzyılda Kafkasya’daki Rus yayılcılığına karşı özellikle Çeçenistan ve Dağıstan’da gelişen din ve tarikat temelli siyasal oluşum. Şeyh Şamil örneğinde olduğu gibi direnişin sembol isimleri aynı zamanda bir dini kişilik ve makam olan “İmam” idiler. Bölgede işgalci yabancıya karşı tepkinin din üzerinden ifade edilmesi, modern ve seküler bir akım olan milliyetçiliğe evrilememesi sonucunu doğurmuştu. Bu da uluslaşma sürecini geciktiren bir engel oldu. Müridizm hareketine çok sayıda Azerbaycan Türkünün de katıldığını not etmek gerekir. Bkz. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 29.

koşulları yarattı. Ancak geleneksel Müslüman bir toplumdan modern ulus kimliğine geçiş yalnız ekonomik altyapı ile açıklanamaz. İlgili bölümlerde ayrıntılı olarak değindiğimiz gibi, toplumun düşünce hayatında lokomotif işlevi gören bir sınıf olarak aydınlar, hem millî edebiyatın, hem de yeni tipli eğitim kurumlarının ve millî basının teşekkülünün insan kaynağı oluşturdu. Aydınların çoğunluğunun Rus eğitim sisteminden geçmiş kimseler olması Rusya'nın dönemin çağdaş düşünce akımlarıyla ve siyasal değerleriyle tanışmada Azerbaycan eliti için bir basamak, bir sıçrama tahtası olduğunu gösterir.

Uluslaşmanın seküler bir süreç olarak yaşandığının altını kalın çizgilerle çizmekte yarar vardır. Modern anlamda bir millete doğru evrilen toplumlarda geleneksel toplumun fertlerini bir arada tutan bağ olan din yerini milliyet bağına terk etmişti. Atatürk'ün "*Milletin idamei mevcudiyet için efradı arasında düşündüğü rabitai müştereke, asırlardan beri gelen şekil ve mahiyetini tebdil etmiş, yani millet dini ve mezhebi irtibat yerine, Türk milleti rabitasıyla efradını toplamıştır*" sözü bu modern trendi vuzuhla açıklamaktadır. Uluslaşma süreci Azerbaycan'da da sekülerleşmeyle iç içe gelişti. Zaten ulus bilincinin gelişmesinin bir göstergesi olarak yüzyıllarca İran'ın kültür muhitinde kalmış olan Azerbaycan'ın sosyo-kültürel yönden İran'dan uzaklaşarak Türkiye'ye yakınlaşması gösterilebilir. Uluslaşmanın tarihsel bir şartı olan sekülerleşme olmasaydı, Azerbaycan'ın kültürel bağlamda İran'dan kopması hayal bile edilemezdi. Son olarak ulus bilincinin ortaya çıkışını tetikleyen bir etken olarak Rus ve Ermeni gibi Azerbaycan için yabancı unsurların toplum hayatına iyice yerleşmesi gösterilebilir. Çünkü bir "yabancı" ve "öteki" olduğu zaman, o yabancı üzerinden kendini anlama ve kendi kimliğini onun karşılığı üzerinden tanımlama çok daha kolay olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Yavuz: Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1994.
- Akyol, Taha: Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi, II. baskı, İstanbul, 1994.
- Armaoğlu, Fahir: 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, II. baskı, Ankara, 1999.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 5. baskı, Ankara, 1997.
- Azerbaycan Tarihi (X. sınıf için ders kitabı), Bakü, 2001.
- Baykara, Hüseyin: *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975.
- Baykara, Hüseyin: Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX.yy.), Ankara, 1966.
- Caferoğlu, Ahmet: "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 18, Nisan 1964.
- Devlet, Nadir: Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, II. baskı, Ankara, 1999.
- Guliyev, E. N.: Azerbaycan Tarihi (7-8. sınıflar için ders kitabı), Bakü, 1973.
- Keskin, Mustafa: Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı, Ankara, 1999.
- Köprülü, Fuat: "Azeri maddesi", *İslam Ansiklopedisi cilt II*, İstanbul, 1979.
- Kurat, Akdes Nimet: Rusya Tarihi, III. baskı, Ankara, 1993.
- Mehmetzade, Mirza Bala: Milli Azerbaycan Hareketi, Berlin, 1938.
- Naroçnitski, A. L.: Yeni Tarih (VIII. sınıf için ders kitabı), Bakü, 1988.
- Resulzade, Mehmet Emin: Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, İstanbul, 1922.
- Saray, Mehmet: Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara, 1996.
- Swietochowski, Tadeusz: Russian Azerbaijan (1905-1920), The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge, 1985.
- Ülken, Hilmi Ziya: Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966.
- Yeşilot, Okan: Tagıyev, İstanbul, 2004.
- Yüksel, İbrahim: Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın, İstanbul, 1989.
- Veliyev, T., Memmedov, S., Kocayev, E.: Azerbaycan Tarihi (IX. sınıf için ders kitabı), Bakü, 2001.
- Zenkovsky, Serge A., Pan-Turkism&Islam in Russia, Massachusetts, 1966.